

GYERMEKFELFOGÁS A BAROKK KORBAN

A gyermekkortörténet születése

A gyermekkortörténet egy új megközelítési mód a társadalomtörténet-fráson belül, amelynek kialakulása a huszadik század hatvanas éveire datálható. Célja a gyermekről alkotott felfogás, a gyermekkel kapcsolatos attitűdök és viselkedés történetének kutatása. Kifejlődése ahhoz a szélesebb folyamathoz köthető, amely a hétköznapi viselkedés történetét állította különböző diszciplínák érdeklődésének középpontjába.

Ezek közé tartozik például a mentalitástörténet, amelynek kutatása a hatvanas évektől vett nagy lendületet, mindenekelőtt *Norbert Elias* még a második világháború előtt kidolgozott civilizációelméletének újrafelfedezésének és publikálásának köszönhetően. De ide sorolható a mikrohistória is – egyik fő képviselője *Carlo Ginsburg* –, amely elemző-elbeszélő módszerével a századok során fennmaradt közvetett és közvetlen kordokumentumokra támaszkodva a hétköznapi eseményeit, szokásait, életkörülményeit, a változó szellemi miliót akarja feltárni.

A nálunk még viszonylag kevésbé ismert gyermekkortörténeti szemléletmód meghonosodása nem ment zökkenők nélkül. Legjelentősebb képviselői közé tartozott a (szakma által sokáig kirekesztett, „vasárnapi történész”-nek nevezett) francia *Philippe Ariès*. A *A gyermek és a családi élet az ancien régime korában* (*L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*, 1960) c. könyve a gyermek- és családtörténeti kutatások egész sorának lett ösztönzője. Nagy jelentőségű és sok vitát kiváltó tézisei szerint 1. a gyermekkel való bánásmód sokkal inkább a társadalmi, mint a természeti feltételek függvénye; 2. a gyermekkor mint megkülönböztetett életkori szakasz csak a polgárosodás kezdetétől határolódik el.

Ariès elmélete heves vitát váltott ki a gyermekkortörténet más kutatóiból. Az eltérő koncepciók között szerepel, hogy a szülői szeretet az embernél biológiailag determinált, ezért egyetemes (*Linda Pollock*), a középkori nevelés közelebb állt a maihoz, mint a XIX. századi bármelyikhez (*Shulamith Shahar*).

Ariès munkásságával párhuzamosan publikálta kutatócsoportjának eredményeit az amerikai *Lloyd deMause* „*The History of Childhood*” című gyűjteményes kötete (1974) nagylegzetű bevezető tanulmányában a gyermekkor emancipálódásának egy sajátos, mélylélektani alapokon nyugvó értelmezését vázolta föl.

A könyv bevezető tanulmányában deMause szívbememelő sorokkal ecseteli a régi gyermekek szenvedéseit: „A gyermekkor története rémálom, amelyből most kezdünk felébredni. Minél jobban visszafele haladunk a történelmi korokban, annál több jelét találjuk a gyerekek elhanyagolásának, ... és annál nagyobb a valószínűsége, hogy a gyerekeket megölték, kitették, kínozták, vagy szexuálisan bántalmazták.” (deMause 1977, 12). (Nem véletlen, hogy a könyv német fordítása a következő, igen kifejező címmel jelent meg 1977-ben: „Hört ihr die Kinder weinen? Eine psychogenetische Geschichte der Kindheit” – azaz: Halljátok a gyermekek sírását? A gyermekkor pszichogenetikus története.)

Az egyes történeti korok gyermekfelfogását elemző tanulmánykötet bevezetőjében deMause egy lassú, de következetes fejlődési folyamatot vázol fel, amely szerint a gyer-

mekkor története a felnőtt és a gyermek egyre szorosabb közeledése egymáshoz. A történelmi korokon átívelő fejlődés következtében általános javulás következett be a gyermekkel való bánásmódban, mivel a szülők egyre alkalmasabbakká válnak rá, hogy megfelelően reagáljanak gyermekeik szükségleteire (Vajda 1997, 290-291).

DeMause alapvetően mélylélektani ihlettségű elmélete szerint három olyan alapvető reakciótypus létezett a történelem folyamán, amellyel a szülők gyerekeikkel kapcsolatos attitűdje leírható:

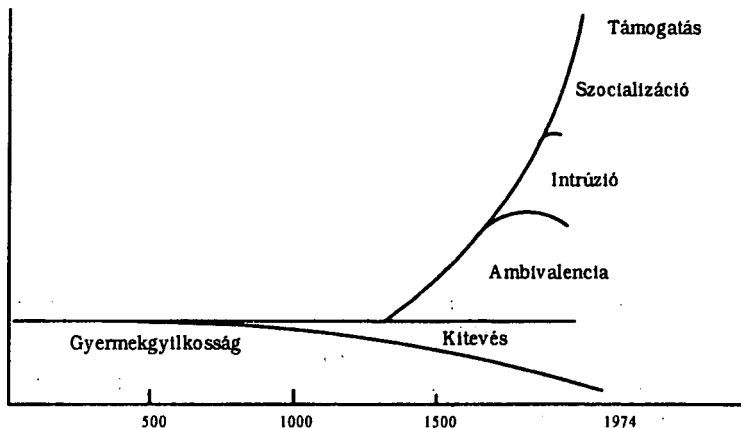
1. Projektív (kivetítő) reakció (projective reaction): Az anyák saját tudatalattijukból táplálkozó félelmeiket, szorongásaikat vetítik újszülött gyermekükre.

2. Fordított reakció (reversal reaction): A gyerek ekkor sajátos „felnőtt-alakként” szerepel, olyan figuraként, aki a szülők saját gyermekkorában fontos szerepet játszott.

3. Empatikus reakció (emphatic reaction): A szülők ebben az esetben az empátia révén „belehelyezkednek” gyermekük szükségleteibe, és megkísérik kielégíteni azokat. (DeMause, 1977, 20.)

A projektív és a fordított reakció gyakran együtt lépett fel a régmúlt korokban, és ez egy sajátos „kettős-gyermekképzés” vezetett. A szülők számára a gyerek egyrészt úgy jelent meg, mint a felnőtt rávetített ellenséges érzelmeinek és kívánságainak „lerakódó-helye”; másrészt viszont úgy is tekintettek rá, mint egy-egy anya- vagy apafigurára, azaz saját szülei megtestesítőire. Így lett a gyerekből egyszerre gyűlölt és szeretett személy (DeMause, 1989, 21.).

Az amerikai pszichohistorikus teóriájának legismertebb eleme a szülő-gyermek kapcsolat fejlődését szemléltető ábra. Ezen az egyes történelmi korszakokra vetíti ki a három alapvető reakciótypust úgy, hogy azok mindegyike domináns módon meghatározza az egyes időszakokat:

1. ábra: A szülő-gyermek kapcsolat evolúciója. (DeMause (1977) nyomán.)

Az ábrán bemutatott fejlődés a gyermekek meggyilkolásától az elfogadó, támogató attitűd térhódításáig terjed, ennek egyes lépcsőfokai a következők:

1. Gyerekgyilkosság (Az antikvitástól kb. Kr. u. 4. századig terjedő időszak): A szülők gyakran úgy szabadulnak meg a gyerekeikkel szembeni gondozási kötelességüktől, hogy a tudatalattijukból származó szorongásaikat és félelmeiket vetítik ki rájuk. Gyakori a gyermekgyilkosság, a kisdetek szakrális áldozatként való meggyilkolása. (Ilyen áldozat bemutatására került sor Karthagóban Kr. e. 210-ben, amikor a város falai alatt álló ellenséges hadaktól való megmenekülés reményében, az istenek engesztelésére 200 nemesi származású kisgyermeket áldoztak fel.) Emellett gyakori volt a gyermekekkel szembeni szexuális visszaélés, ez – deMause szavaival élve – a „fordított reakció” meglétére utal a szülő-gyermek kapcsolatban.

2. Kitévés (4–13. század): Miután a szülők felfedezték, hogy gyermekeik saját léleikkel megáldott teremtmények, csak úgy szabadulhattak meg saját kínzó projekcióiktól, hogy gyermekeiktől megszabadultak: szoptatós dajkához adták, kolostorba küldték, nevelőszülők gondjaira bízták, szolgának adták, szélsőséges esetben – főleg a leányanyák – elhagyták („kitévés”, depositio). A gyerek gyakran mint a gonosz megtestesülése jelent meg szülők tudatában, mindennapos volt a gyerekek verése.

3. Ambivalencia (14–17. század): Mivel még él a hiedelem, hogy a gyermek lelke a szülők kivetített bűnös tudattartalmainak „lerakódóhelye”, a szülők egyre nagyobb gondot kezdtek fordítani gyerekeik nevelésére, testük és lelkük alakítására. Úgy tekintettek a gyerek testére és lelkére, mint alakítható (és alakítandó) viasztömbre. A tizennegyedik századtól kezdve egyre gyakrabban jelennek meg gyermekek neveléséhez, „vezetéséhez” tanácsokkal szolgáló útmutató könyvek (regimen). Ezzel párhuzamosan – a moralista szerzők és egyes vallási irányzatok hatására – a tizenhetedik századra megszületik az „ártatlan gyermek” mítosza is. E két tendencia ütközőpontján a szülő-gyermek kapcsolatra távolságtartás és a kötődés ambivalenciája lesz jellemző.

4. Intrúzió (behatolás, birtokbavétel)¹⁸ (18. század.): DeMause szerint ekkor már vége a szülői félelmek projiciálásának, akik ettől fogva arra törekszenek, hogy minél közelebb kerüljenek gyermekeikhez, s birtokba vegyék lelkük legmélyebb rétegeit is. A szülői kontroll egyre áthatóbb lesz, a gyerekeket korán engedelmisségre szoktatják, de már nem verik őket öncélú rendszerességgel. Erre a korszakra a gyermekgyógyászat fejlődése jellemző, ami a tizennyolcadik századra a gyermekhalandóság csökkenését eredményezte.

5. Szocializáció (19–20. század közepe): Ekkorra már nem a gyerek akaratának minden áron való megtörése a cél, hanem az, hogy önként alávéssze magát az együttélés normáinak, zökkenőmentesen beilleszkedjék a társadalomba. A tizenkilencedik században már az apák sem „alkalmi vendégek” a gyermeknevelés terén, egyre többször kapcsolódnak be fiaik és lányaik nevelésébe.

¹⁸ Az „intrúzió” eredetileg a geológiában használatos kifejezés. Jelentése: a magma nagyobb tömegeinek behatolása a kőzetek közé.

6. *Támogatás, empátia* (1950-től): A támogató szülői attitűd azon a felismerésen alapul, hogy a gyerekek mindig jobban tudják szüleiknél, hogy mire van szükségük fejlődésük egy-egy szakaszában. Ez a gyermekközpontú nevelés korszakának kezdete. A szülőök behelyezkednek gyermekük lelki állapotába, hogy megérthessék őket és kielégíthessék szükségleteiket. A fegyelmezésre és a szokások alakítására irányuló törekvések ekkor már hiányoznak a nevelői gyakorlatból. Sok időre, nagy energia-befektetésre, és fejlett toleranciaérzékre van szükség ahhoz, hogy a szülők segítsenek gyermekeiknek abban, hogy azok elérhessék saját céljaikat. DeMause szavai szerint „mindeddig kevés szülő vállalkozott arra, hogy gyermekét következetesen ilyen módon nevelje” (DeMause 1977, 85.). (A támogató szülői attitűd elterjedésében a huszadik századi reformpedagógiai és alternatív pedagógiai törekvések mellett igen nagy szerepet játszottak az új szellemben írt nevelési tanácsadók, mindenek előtt *Benjamin Spock* „Csecsemőgondozás és gyermeknevelés” című könyve. Spock, 1945)

Fontos tudni, hogy deMause a szülő-gyerek kapcsolat egyes alapformáit nem kizárólagos, paradigmaticus formában rendeli hozzá az egyes történelmi periódusokhoz, azaz nem egymást felváltó attitűd-formákról beszél. Éppen ellenkezőleg: a pszichogenikus fejlődés során a szülő-gyerek kapcsolat alapvető formái egyre differenciáltabbá válnak, a régiék fennmaradnak, s újak kapcsolódnak hozzájuk. Így a mai szülő-gyermek kapcsolatban mind a hatféle alapforma fellelhető:

„Napjainkban is előfordul a gyermekgyilkosság, a verés és a gyerekekkel szemben elkövetett szexuális visszaélés, ezért a gyermeknevelés fejlődésére vonatkozó minden peridoizációs kísérletnek figyelembe kell vennie, hogy a különböző családok pszichogenikus fejlődése különböző ütemben történik, és még ma is sok olyan szülőt találunk, aki «megrekedt» a korábbi történelmi formák szintjén. Mindemellett jelentős eltérések figyelhetők meg az egyes társadalmi osztályok között, sőt a különböző területeken élő családok esetében is, különösen az újkortól kezdődően, mikor már a felsőbb rétegekhez tartozó szülők nem adják dajkaságba gyermeküket, hanem ők maguk kezdenek hozzá gondozásukhoz, nevelésükhöz...” (DeMause, 1989, 35.)

DeMause koncepcióját az elmúlt években egyre több kritika éri. Sokan támadják pszichoanalitikus szemléletmódja miatt, hogy emberi ösztönéletet helyezi az anya-gyerek kapcsolat középpontjába. Nem tagadható ugyanakkor érdeme, mivel felfedezi, hogy az emberi pszichének önálló fejlődéstörténete van, amely összefüggésbe hozható a gyermekről kialakított kép történeti fejlődésével (Vajda 1997, 291.). Mindemellett jól látható, hogy az általa kidolgozott fejlődési modell érvényességét bizonyítandó nem riad vissza attól sem, hogy történeti tényekkel önkényesen bánjék. Elemzései sokszor felszínesekek, némelykor hatásvadász eszközöktől sem riad vissza, hogy a gyerekekkel kapcsolatos abúzus rettenetét érzékeltesse. Figyelemre méltó az a diszkrepancia, amely az általa szerkesztett (s fentebb idézett) kötet bevezető tanulmánya és az egyes történeti korok gyerekimázsát bemutató értekezések között fennáll: deMause nagyvonalú teóriáját társszerzői több esetben nem igazolják. Egyik német kritikusa pedig egyenesen a gyerekattitűd fejlődésbe vetett túlzott hitét veti szemére. DeMause erőfeszítéseit „a megérthetetlen jelenségek megragadására irányuló naiv törekvés”-nek tartja, amelynek révén az amerikai pszichológus minden áron „használati utasítást” keres egy egyre inkább áttekinthetetlen-

né, kezelhetetlenné váló korban. (Arnold 1980, 14.). A deMause-féle elmélet gyenge pontjaira szeretnénk felhívni magunk is a figyelmet a barokk kor gyermekfelfogásával foglalkozó következő elemzésünkben.

A barokk kor gyermekképe – holland és magyar hétköznapok

A deMause-féle pszichogenetikus elmélet szerint a 14-17. században sajátos kettősség, ambivalencia jellemzi szülők (és általában a felnőttek) gyerekekkel kapcsolatos viszonyulását: a kötődés mellett a gyerek távollátása is hétköznapi jelenség. A reneszánsz egyéniség-kultusza ráirányítja a figyelmet a gyerekekre, a szülők már gyakran juttatják kifejezésre, hogy örömeiket lelik gyermekeikben. A gyermek azonban ekkor még többnyire a szülő játékszere. Alighogy világra jön, máris szoptatós dajkához kerül, akinél szorosan bepólyázva, teljes kiszolgáltatottságban telnek napjai – egészen az elválasztásig. A családba visszatérve idegenek veszik körül, akiknek kegyeiért harcot kell vívnia ismeretlen testvéreivel. Itt sem maradhat soká, mert pár év elteltével bentlakásos iskolába vagy kolostorba küldik hosszú évekre, esetleg másik családhoz kerül, hogy „jó modort” tanuljon. Az iskola zárt világa is ellentmondásokkal terhes. A fenyítés, verés hétköznapi jelenség – ez alól talán csak a legjobb humanisták magániskolái kivételek –, a növendékek teljes kiszolgáltatottságban élnek a tanító (vagy az általa megbízott idősebb diákok) állandó felügyelete alatt.

Az általános fejlődési tendenciák érvényesülése mellett voltak a deMause-féle pszichogenetikai modellbe nem illeszthető kivételek, gyerekkortörténeti szempontból „atipikus”-nak nevezhető országok, ahol gyerekek élete már az újkor hajnalán meglepően „modern” keretek között zajlott. Közéjük tartozik Hollandia és – az újabb gyermekstörténeti kutatások tanúsága szerint – Magyarország. A holland hétköznapok és gyerekség sajátosan egyedi vonásainak bemutatásához először a festészetet hívjuk segítségül.

A flamand festők ekkor már szívesen öröklítik meg a családi otthonok belső tereit, szívesen mutatják be a családi élet meghitt örömeit. Jó példa erre egy 17. században élő amsterdami festő, *Isaak Koedijk* Takácsműhely című képe. Az előtérben egy édesanyja eteti karon ülő kisgyereket, míg a háttérben a takács (feltehetően az édesapa) végzi munkáját. A kép főszereplői viszont az anya gyermekével, kikenek alakját – a szoros testi közelségen kívül – fehér színű ruhadarabjaik is egyégy forrasztják. A fehér szín alkalmazásával a festő egyrészt az anyára és gyermekeire irányítja a néző figyelmét, másrészt pedig kifejezi a szereplők lelkületének egyszerűségét, ártatlanságát. A meleg tónusokkal festett képen minden e középpontban ülő két alak köré rendeződik. A takácsműhely berendezési tárgyai csak háttérként szolgálnak e Madonna-szerű asszonynak és a kis Jézusra emlékeztető gyermeknek a középpontba helyezésekor. (Még az előtérben ülő macska is rájuk figyel.) Az a keresetlen egyszerűség és meghitt nyugalom, amely ennek a megkapó családi jelenetnek az ábrázolásmódját jellemzi, jól kiemeli a gyermekét etető anya szeretetteljes gesztusait. Anya és gyermeke itt teljes harmóniában jelenik meg: alakjuk egységbe olvad, egyikük sem képzelhető el a másik nélkül. Egy sajátosan egyéni, emberi érzelem: az anyai szeretet fejeződik ki konkrét, kézzelfogható formában.

Isaak Koedijk (1617/8-1668?): Takácsműhely

Koedijk kortársa, *Jan Steen* (1626-1669) leideni festő képein gyakran látunk gyerekeket. Steen a németalföldi festőknek abba a csoportjába tartozik, akiknek tehetsége különösen a hétköznapi jelenetek megkapó ábrázolásában nyilvánult meg. (E tekintetben Rembrandt és van Hals nevével szokták együtt emlegetni.) Szívesen ábrázolja az élet visszásságait, jót mulat az emberi gyarlóságokon. Fogékonysága a humor, a komikum iránt Molière stílusára emlékeztet. Derűs életszemléletét nem vesztette el, noha az élet nem mindig volt kegyes hozzá: festői pályafutását többször fenyegette az anyagi csőd. (Időnként – apja foglalkozását követve – még sörfőzőként és kocsmárosként is szerencsét próbált.)

Steen a zsánerfestészet mestere: kimeríthetetlen anekdotázó kedv jellemzi. Különösen plasztikusan ábrázolja az emberi – egyebek között a gyermeki – arcon tükröződő érzelmeket. A „büntető tanító” című közismert képén az egyébként jovialis tanító éppen körmöst készül osztani a vétkes fiúnak egy fakanálra emlékeztető tárgy segítségével. (Lám, a középkori vesszőköteg egy sajátos metamorfózisa!) Az elkövetett „bűn” feltehetően az írásbeli dolgozatban elkövetett hiba volt, erre utal a földön heverő összetépett papírlap. (A véték súlyát csak fokozza, hogy a papiros igen drága dolog volt akkoriban.) A tanár teszi a dolgát, de – legalábbis a kép szemlélőjének ez az érzése – nem túl nagy meggyőződéssel, mintegy szimbolikus gesztust gyakorolva. A fiú is mintegy megszokásból töröl meg egy könnyecseptet a szeme sarkában. Az egész büntetési aktus inkább stilizáltak tűnik, mintsem valóságosnak, szó sincs itt a más képeken olyannyira drasztikusan jelen lévő erőszaknak. Az inkább kedélyes, mint szívbe markoló jelenetet Steen képén a jelen lévő iskolás gyerekek is közönyösen vagy éppen gunyorosan szemlélik. A középen álló leány arckifejezése is inkább kárörvendő, mint együttérző. (A kislány modellje – akinek alakja Steen több képén feltűnik – a festő egyik leánya volt.)

4. Jan Steen: A büntető tanító (1663-1665) 5. Jan Steen: A büntető tanító (részlet)

A testi fenyítéssel és a tanítás színvonalával kapcsolatosan érdekes vita bontakozott ki Hollandiában az „Arany Évszázad” (17. sz.) hajnalán. *Brita Rang* kutatásai igazolják, hogy a korabeli szülők inkább a rosszul képzett, de „szelídebb” tanítókhöz adták gyerekeiket, mint azokhoz, akik magasabb színvonalon oktattak, de a neveletlenséget veréssel torolták meg (Rang, 1990). Már akkor (a 17. század elején!) megfogalmazódott a követelmény: a tanítónak jól képzettnek, ugyanakkor szelíd lelkűnek kell lennie. Ismernie kell a tanítványok egyéniségét és a magát tanári mesterséget, hogy a tanítandó ismereteket sikeresen át tudja adni nekik. A tanítók sem maradtak adósak a diskurzusban: ők a túlságosan engedékeny szülőket kritizálták. Az iskola mindenképpen szükséges – mondták – , hiszen egy változó, átalakulóban lévő társadalomban szükség van az írás-olvasás-számolás képességeire. Ezeket pedig a jól képzett iskolamesterek hatékonyabban tudják megtanítani, mint a zugiskolák képzetlen, de „kedveskedő”, „lágylelkű” tanítói.

Gyermekkortörténeti szempontból tanulságos Steen egy másik képe is, amelyen a festő egy holland polgári család hétköznapijait ábrázolja. A kép címe egy korabeli közmondásra utal: „Ahogyan az öregek énekelnek, úgy fújják a fiatalok”. Három generáció múlatja itt együtt az időt: a közepén csendesesen szunyókáló kisgyerek anyja karjaiban, a meghitt jelenetet jóindulatú mosollyal figyelő nagypapa külsejű idős férfi, az idős asszony, aki a régi dal kottáját sillabizálja, egy fiatalasszony és a neki bort töltő szolga fiú, egy fiatalabb férfi – ő a festő maga – aki nevetve (esetleg énekelve?) tanítja fiát pipázni, a dudán játszó fiú és a kép jobb szélén egy magában énekelgető kislány. A festő nemcsak saját magát vonja be szereplőként a képen ábrázolt cselekménybe, hanem megörökíti kisebbik fia – Cornelis alakját (ő a pipázó fiú), a dudás nem más, mint idősebbik fia – Thadeus, a képből a szemlélőre kitekintő kislány eredetije pedig Éva, a festő legkisebb lánya. (Őt már az iskolai jelenetben is láttuk.)

Maga a téma nem előzmények nélkül való a festészetben – fennmaradt többek között *Hieronymus Bosch*, az idősebb *Peter Bruegel* és *Jacob Jordaens* hasonló című képe. Steen humoros-kedélyes családi jelenete egy olyan örök kérdést vet fel a festészet eszközeivel, amely abban a korban éppúgy foglalkoztatta az embereket, mint napjainkban: Vajon az ember jellemét az öröklés határozza meg, vagy pedig a nevelés és a környezet? A 16-17. század moralista szerzői és pedagógiai írói egyre többször figyelmeztetik a szülőket alapvető kötelességükre: saját életmódjukkal követésre méltó példát kell nyújtaniuk gyermekeiknek, hiszen azok utánozzák a felnőttek viselkedését. Steen a példaadás és utánzás mozzanatát ragadja itt meg – meglehetősen fonák módon. Az apa ugyanis – aki nem más, min ő maga – kibújik a tradíciók által diktált megállapodott és szigorú atya szerepéből. Helyette játszópajtása lesz gyermekének, akit a felnőtté válás felé vezető út egy sajátos rítusaként – játékosan ugyan de mégiscsak – pipázni tanít. Amíg az apa távolítja magától hagyományosan autoriter szerepét, a nagyapa átvenni látszik azt: legalábbis erre utal fején a fiatal apák szokásos viselete, a díszes sapka (*kraamherenmuts*). A festő gúnyos szeptecizmussal foglal állást az öröklés versus nevelés-vitában: a családban látott fonák példák (mulatozás, ital, dohányzás stb.) ellenére a gyerekekből – feltehetően – mégis ép és egészséges felnőtt lesz.

6. Jan Steen: Ahogyan az öregek énekelnek... (1663-1665)

De az lett-e belőlük valójában? Korabeli feljegyzésekből tudjuk, hogy a holland történelem egyetlen korszakában sem volt annyira elterjedt az iszákosság a fiatalok körében, mint a 17. században. A fiúk, ha az iskola vagy a műhely bezárta kapuit, idejüket kocsmában töltötték, majd bandákba verődve az utcára tódultak, ahol fékezhetetlen randalírozásuk sok gondot okozott a békés járókelőknek és a hatóságoknak (Zumthor, 1985,

116-117.). Szélsőséges esetben az apák engedetlen fiaikat börtönbe zárták, vagy távoli földrészek felé induló hajókra szerződttették matrónak.

Az aranykorát élő 17. századi Hollandia tehát a gyerekek számára is „aranykor” volt: megkülönböztetett figyelemben és többnyire szeretetteljes gondoskodásban volt részük. A hétköznapi életet kutató történészek közül *Simon Schama* egy különös forrást mutat be ezzel kapcsolatban (Schama, 1987). *Johan de Brune* holland író (1588-1658) 1624-ben jelentette „*Emblemata*” című könyvét, amely különböző művészek 52 metszetét tartalmazza (Brune, 1624). A korabeli zsánerfestészet stílusát magukon hordozó képek a korabeli holland hétköznapiak elcsúszott pillanatait örökítették meg. Így az egyikben egy hálósapkás apa látható, aki éjszaka karján gyermekével sétálva altatódal dúdol, miközben a gyerek anyja nyugodtan alszik ágyában (Péter, 1999). A történész ebből a képből azt a következtetést vonja le, hogy a 17. századi Hollandiában jelent meg az új apa-szerep, a családapa szerepe. A patriarchális családfőt felváltó „páter familiás” már átveszi a hagyományos anya-szerep bizonyos elemeit, részt vállal gyerekei gondozásában, nevelésében. Schama szerint a családapa megjelenése a 17. századi Hollandiában kivételes jelenségnek mondható, mivel máshol ekkor még a tradicionális patriarchális apa-szerep dominál.

A holland példa azonban korántsem egyedi. *Péter Katalin* számol be egy olyan forrásról, amelynek tanúsága szerint ugyanebben az időben a magyar családok életében is jelen van már a „páter familiás” (Péter, 1999, 141-142.). Egy csodával határos módon fennmaradt kútfő egy jobbágy, Dremel Mihály esetét említi, aki 1671 tavaszán éjszaka ringatta bölcsőjében fekvő gyermekét. Tékintettel arra, hogy a kora újkori magyar források csak a legkritikább esetekben szólnak parasztyerekekről, joggal vonhatjuk le a következtetést, hogy nem Dremel Mihály volt az egyetlen jobbágy származású apa, aki akkoriban gyermekét ringatta: „Statisztikai képtelenséget tételeznénk fel, ha azt gondolnánk, hogy valami egy országban száz év alatt egyszer történt meg, és éppen az az egy adat maradt ránk.” (Péter, 1999, 142.)

A holland és a magyar példa egybecsengése több dolgot bizonyít. Egyrészt azt, hogy a gyerekek iránti szeretet – jelen esetben az apai szeretet – és kötődés kifejezése egyáltalán nem függ egy adott társadalom anyagi fejlettségének szintjétől. A gyerekek iránti ragaszkodás, a gyerekeket „segítő attitűd” nem kötődik anyagiakhoz. (A holland aranykor jólétével szemben a korabeli magyar gazdasági viszonyok siralmasak voltak.) Másrészt azt is bizonyítja a két egybehangzó eset, hogy a gyerekek iránti szülői attitűd fejlődése nem kezelhető térben és időben egységes folyamatként. Egy mástól viszonylag távol élő népek gyerek-attitűdje egy adott korszakban meglepő azonosságokat mutathat, míg a szomszédos kultúrákban jelentős eltérések figyelhetők meg.

Tanulságos ebből a szempontból *Arthur E. Imhof* elemzése a 16-18. századi közép-európai gyermekhalálozás jelenségéről. A német történész nem hajlik arra, hogy – a pszichohistorikus deMause-hoz hasonlóan – gyermekellenes motívumokkal és szándékokkal ruházza fel eleinket. A gyermekhalál évszázadokon át tapasztalható gyakori előfordulását *Imhof* sem tagadja, de ezt nem annyira a szándékos gyermekgyilkosságra vezeti vissza, inkább a szülők gondatlanságából bekövetkező véletlennek tulajdonítja. A „járvány, éhínség és háborúk” triászja által sújtott közép- és kora újkori Közép-Európában (a mai Németország Ausztria és Svájc területe) elődeinknek teljesen más volt a gyermekkel és a gyermekhalállal kapcsolatos attitűdje, mint ma. Egészen más világban, más vi-

lágsszemlélet szerint éltek. A halál számukra egyfajta hágó a túlvilág felé vezető úton, egy sajátos „cezúra” volt az evilági földi és az azon túli örök élet között, mely utóbbit az előbbi szerves folytatásának tekintették. Számukra sokkal fontosabb volt a túlvilági élet, mint a földi, amellyel szemben egyfajta „közömbösséggel” viseltettek. Imhof szerint a korabeli vallásos emberek ezért nem tekintették végzetes sorscsapásnak gyermekeik korai halálát. Sőt: „... minél hamarabb haltak meg a gyermekek, még ártatlanul, annál bizonyosabbak lehettek abban, hogy nyomban az örök üdvösség lesz osztályrészük”. (Imhof, 1992, 121.)

Noha Arthur Imhof – egyébként vitatható – értelmezése szerint Közép-Európában a szülők ilyesféle vágyakat táplálhattak magukban gyermekeik korai haláláról, Magyarország sehogyan sem illik a képbe. Péter Katalin kutatásai is ezt az eltérést bizonyítják. Források szólnak arról, hogy a szülők elszántan gyógyították beteg gyermekeiket, s nem aggódtak azért, hogy ezzel esetleg késleltetik az isteni akarat beteljesedését. (Péter, 1999, 147.) A jobbágyok éppúgy mindent megtettek – a maguk módján – gyerekeik életben tartásáért, mint a tehetős és művelt főurak. Ha viszont a kicsi ennek ellenére meghalt, a szülők már beletörődtek megváltoztathatatlanba, Isten akaratának érvényesülését látva benne.

Azt gondolhatnánk, hogy a vallás dolgaiban való tájékozatlanság okozhatta a szülők makacs ellenállását a gyerekhalállal szemben. Ezt cáfolják azok a források, amelyek a teológiai kérdésekben kitűnően tájékozott szülők cselekedeteiről szólnak. Erről szól például a Batthyányi Ádám és Eszterházy Miklós esete. A két család egy kisgyermek halála miatt szólalkozott össze 1627-ben. Batthyányiék Eszterházyt és feleségét vádolták egy kislány halála miatt. Erről Eszterházy Miklós levélben számol be feleségének. A katolikus főúr azonban nem mentegette magukat azzal, hogy Isten akaratát teljesedett be. Ehelyett arra figyelmeztette feleségét, hogy a velük élő másik kislányra jobban vigyázzon: „Az gyermekecskére idején gondot köll viselni” – írta. (Idézi: Péter, 1999, 147.) Szó sincs itt tehát semmiféle olyan vágyról, amely a még élő kisgyermek halálára irányult volna – ahogyan ez Imhof gondolatmentéből következnék.

A kora újkori magyar arisztokrata családok életével, gyermeknevelési szokásaival foglalkozó történészek forráselemzései és következtetései szerint ezek a szülők örömmel és szeretettel várták az újszülöttek érkezését. Erre utalnak a magzat kedveskedő-becéző elnevezései: például Nyáry Krisztináné, aki tizenhét évesen egy kilenchnapos kislánnyal és egy négyhónapos terhességgel maradt özvegyen. Ő később így emlékezik: „én pedig maradtam négyhónapi nehézkémmel és kilenchnap lánkámmal...” (Péter, 1996).

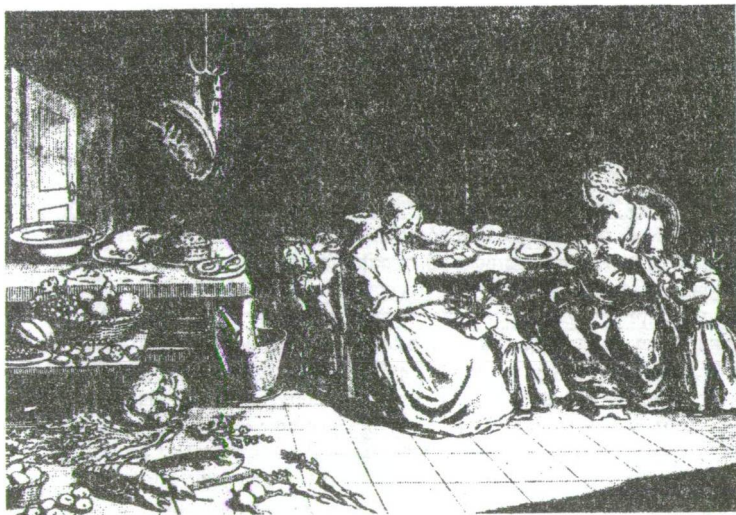
A fennmaradt levelek tanúsága szerint a feleségük várandósága alatt távol levő férjek élénken érdeklődtek a terhesség lefolyása iránt. Táplálkozási tanácsokat adtak, ha kellett orvost, bábát szereztek. A szülések lefolyásáról viszonylag kevés adat maradt fenn, az azonban valószínűnek látszik, hogy a asszonyok gyakran szörnyű gyötrelmeket éltek át, sőt gyakori volt az anya halálával végződő szülés is. A kockázattal az érintettek tisztában voltak, mégsem rettentette vissza őket. Gyakori volt a terhesség, előfordult, hogy egy éven belül kétszer is szült a fiatal édesanya.

A források nem utalnak arra, hogy a szülők különbséget tettek volna a fiúk és a lányok között, bár vannak arra utaló adatok, hogy szívfűk legmélyén fiút vártak. (Péter,

1996) Érzelmileg mindenesetre általában egyformán kötődtek mindkét nemű gyermekeikhez, sőt előfordult hogy kedvenceik között lányok szerepeltek. (Thurzó György kedvence például az 1500-as évek legvégén Borbála nevű lánykája volt, akit Babuskának, Borbálkának, Borissenkának becéztek.)

A magyar gyakorlat eltért a korabeli általános európai szokásoktól a dajkához adás tekintetében is. Noha nálunk is élt a szoptatós dajkák (és szárazdajkák) alkalmazásának gyakorlata, de a magyar főurak nem adták dajkához gyermekeiket, hanem a dajkát költötték saját udvarukba. Ez lehetővé tette a szülők és a csecsemő közötti érzelmi kapcsolatot, a kötődés fennmaradását. Nálunk így nem fordult elő az, amiről a reneszánsz korabeli Itália hétköznapi életének kutatói írnak, vagyis, hogy a dajka távoli házából elválasztás után szüleihez hazatérő kisgyermek számára teljesen idegen környezetbe csöppent, ahol idősebb testvéreivel meg kellett küzdenie szülei figyelméért, szeretetéért. (Ross, 1998, 150.)

A járnai tanuló gyermekekre leselkedő veszélyektől igyekeztek őket megóvni. Így fordulhatott elő, hogy a csetlő-botló kis Erdődy Máriának nagyanyja egyszerűen „vánkoskát” kötött a homlokára. A védekezésnek ez a módszere nem volt ismeretlen más országokban sem. Több 17-18. századi kép ábrázol olyan kisgyermeket, akiknek a fejét pántszerű, vastagon bélelt fejfédő védi (a ruhadarab elnevezése német nyelvterületen erre a sajátos funkcióra utal: „Fallhut”). Szerepel ez a gyermek fejét óvó eszköz egy 1774-ből származó rézkarcon, amely a lengyel származású német grafikus, Daniel Chodowiecki sorozatából való. (A gyűjtemény Johann Bernhardt Basedow Elementarwerk, azaz: Elemi ismeretek tára című könyvéhez készült. Azt egészítette ki oktatásban használatos szemléltető anyagként.)

7. Chodowiecki: A főbb élelmiszerek (I. tábla)

A Chodowiecki-rajz kinagyított részletén jól látható a német nyelvben „Fallhut”-ként ismert fejfedő:

8. Chodowiecki: A főbb élelmiszerek (I. tábla)
(részlet)

A holland és magyar esettanulmányok is azt igazolják, hogy a gyermekek iránti attitűd történelmi fejlődését rendszerbe foglaló koncepciók (elsősorban Ariès és deMause modelljei) korántsem tekinthetők vitán felül álló kikezdhetetlen dogmának. A fenti példák is igazolják, hogy voltak a pszichogenikus fejlődésmodellhez nem igazodó „atipikus” jelenségek. A gyermekek iránti gyöngéd szeretet megnyilvánulásairól tanúskodó források tanúsága szerint bizonyos kultúrákban a fejlődési folyamat egyes szakaszai az európai és észak-amerikai „ideáltipikus”, átlagos ütemnél gyorsabban követték egymást.

Irodalom

- Ariès, Philippe (1960): *L'Enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. Éditions du Seuil, Paris, 1960. Magyarul a *Gyermek, család, halál* című kötetben. Gondolat, Budapest, 1987.
- Ariès, Philippe (1980): Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West. *Population and Development Review*. 6. 645-650.
- Ariès, Philippe - Chartier, Roger (Hrsg., 1999): *Geschichte des privaten Lebens*. 3. Band. Bechtermünz Verlag. Copyright: S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 1991.
- Arnold, Klaus (1980): *Kind und Gesellschaft in Mittelalter und Renaissance*. Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Brune, Johan de (1624): *Emblemata of Zinne-werck*. Amsterdam.
- Chapman, H. P. - Kloek, W. Th. - Wheelock, A. K. (1997): Jan Steen – Painter and Storyteller. National Gallery of Art, Washington, Rijksmuseum, Amsterdam.

- DeMause, Lloyd (1974): *The Evolution of Childhood*. In: DeMause (ed): *The History of Childhood*. The Psychohistory Press, New York. Németül: *Hört ihr die Kinder weinen? Eine psychogenetische Geschichte der Kindheit*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1989.
- DeMause, Lloyd (1989): *Evolution der Kindheit*. In: DeMause (Hrsg.): *Hört ihr die Kinder weinen? Eine psychogenetische Geschichte der Kindheit*. Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- DeMause, Lloyd (1998): *A gyermekkor története*. In: Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla: *A gyermekkor története*. Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 13-41. p.
- DeMause, Lloyd (1990): *The history of child assault*. In: *The Journal of Psychohistory*, 18 (1) 1-29. p.
- DeMause, Lloyd (2000): *Was ist Psychohistorie? Eine Grundlegung*. Psychosozial Verlag, Gießen.
- Elias, Norbert (1982): *Über den Prozess der Zivilisation I-II*. Suhrkamp Taschenbuch Verlag, Frankfurt (Main). Magyarul: *A civilizáció folyamata*. Gondolat, Budapest, 1987.
- Fritsch, Theodor (Hrsg., 1909): *J. B. Basedows Elementarwerk mit den Kupfertafeln Chodowieckis u. a. Ernst Wiegand Verlagsbuchhandlung, Leipzig*.
- Ginzburg, Carlo (1976): *Il formaggio e i vermi*. Giulio Einaudi, Torino. Magyarul: *A sajt és a kukacok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- Imhof, Arthur, E. (1983): *Der Mensch, und sein Körper: von der Antike bis heute*. München.
- Imhof, Arthur, E. (1984): *Die verlorenen Welten – Alltagsbewältigung durch unsere Vorfahren – und weshalb wir uns heute so schwer damit tun*. München.
- Imhof, Arthur, E. (1988): *Die Lebenszeit. Vom aufgeschobenen Tod und von der Kunst des Lebens*. München.
- Imhof, Arthur, E. (1992): *Elveszített világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért nem boldogulunk mi ezzel...* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Péter Katalin (1996): *A gyermekek első tíz esztendeje*. In: Péter Katalin (szerk.): *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest.
- Péter Katalin (szerk.) (1996): *Gyermek a kora újkori Magyarországon*. Budapest.
- Péter Katalin (1999): *Jobbágy gyermekek a kora újkori Magyarországon*. *Műhely*, 22. 5-6. szám, 141-153. p.
- Pollock, Linda (1983): *Forgotten Children. Parent-child relations from 1500 to 1900*. Cambridge University Press, London, New York.
- Pollock, Linda (1989): *A gyermekekkel kapcsolatos attitűdök*. In: Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla: *A gyermekkor története*. Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 176-210. p.
- Rang, Brita (1990): *„Geeft mijn kindeken dog sijn willeken”*. Discussies over opvoeding in het begin van de Gouden Eeuw. In: Imelmann, J. D., Rang, B., et al. (1990): *Cultuurpedagogiek*. Martinus Nijhoff, Leiden-Antwerpen 88-106.p.
- Ross, James, Bruce (1998): *A középosztálybeli gyermekek a városiasodó Itáliában a 14. századtól a 16. század elejéig*. In: Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla: *A gyermekkor története*. Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 139-175. p.

- Schama, Simone (1988): *The Embarrassment of Riches. An Interpretation of Dutch Culture in the Golden Age.* Fontana Press.
- Shahar, Shulamith (1990): *Children in the Middle Ages.* London-New York, Routledge. Magyarul: *Gyermekek a középkorban.* Budapest, Osiris, 2000.
- Spock, Benjamin (1945): *Common Sense Book of Baby and Child Care.* Duell Sloan, New York.
- Vajda Zsuzsanna (1997): Viták a gyermekkori történelmi kutatásában. *Pszichológia*, 3. szám, 285-300. p.
- Vajda Zsuzsa - Pukánszky Béla (szerk., 1998): *A gyermekkori története.* Szöveggyűjtemény, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest.